

**ІСТОРІЯ СТВОРЕННЯ ОПИСІВ ПОДІЛЛЯ КІНЦЯ ХVІІІ – ПОЧАТКУ ХІХ ст.
КАРЛА ЕКСТЕРА ТА ЇХ ЗНАЧИМІСТЬ ЯК ІСТОРИЧНОГО ДЖЕРЕЛА**

Розглядається історія створення наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. подільським губерньським землеміром Карлом Екстерном описів Поділля, визначається їх наукова цінність як історичного джерела з історії Правобережної України.

Ключові слова: Карл Екстер, землемір, опис Поділля, Правобережна Україна, історичне джерело.

Для вивчення історичних процесів і явищ велике значення мають статистичні джерела. Вони охоплюють різноманітні за змістом і формою носії відомостей, що виникли внаслідок масових обстежень, описів, переписів, запровадження стандартизованого обліку та звітності. Відсутність в українського народу протягом кількох століть власної державності призвела до того, що масив статистичних джерел у регіонах України, які входили до складу різних держав, формувалася неоднаково, що позначилося на їхній формі, змісті та обсягу.

Початковий період українського національного відродження (кінець ХVІІІ – перша чверть ХІХ ст.) ознаменувався появою низки оригінальних історичних творів і статистично-топографічних описів, підготовлених у формі стислих історико-етнографічних нарисів про кліматично-географічні умови та соціально-економічне життя окремих регіонів України. Ініціатива створення більшості історичних праць належала самим авторам – представникам української лівобережної шляхти (О. Рігельман, Я. Маркович, Д. Бантиш-Каменський), котрі мріяли відновити автономний устрій України в межах Російської імперії і прагнули повернути до життя культурну спадщину. Воднораз, статистичні описи створювалися на замовлення російського уряду під час проведення обстежень окремих регіонів імперії, що виконувалися офіцерами армії та спеціальними чиновниками цивільних відомств. При їх укладенні послуговувалися методологію досліджень, розробленою та апробованою засновниками описової школи державознавства – німецькими вченими Г. Ахенвалем, Г. Конрінгом, А. Шьаоцером. Вони, як і їх посадовники в Росії (один із перших російських картографів і статистиків І. Кирилов, історик і географ В. Татищев, вчений-енциклопедист М. Ломоносов та ін.), головним завданням статистики вважали опис «державних визначних пам'яток» (зовнішньої політики, релігії населення, державного устрою, території держави та ін.) і не особливо вдавалися до аналізу взаємозв'язків і закономірностей суспільних процесів.

Наприкінці ХVІІІ – початку ХІХ ст. цілеспрямована робота зі створення топографічних і статистичних описів окремих регіонів розпочалася також в Україні. Зокрема, спеціальна комісія на чолі з малоросійським губернатором А. Милорадовичем протягом 1779–1781 рр. здійснила статистично-топографічний опис краю, на теренах якого передбачалося утворити Чернігівське, Новгород-Сіверське і Київське намісництва. В 1784 р. намісницькі правління одержали вказівку Катерини ІІ «підготувати для власного її використання топографічні описи кожного намісництва порізно». На Чернігівщині за цю справу взявся відомий український лікар та історик, вихованець університетів у Галле і Лейпцигу, голова кримінальної палати Чернігівського намісництва і генеральний суддя О. Шафонський. У 1786 р. він закінчив свою працю «Чернігівського намісництва топографічний опис з коротким географічним та історичним описом Малої Росії, з частини якої це намісництво

складено» і наступного року власноручно підніс імператриці під час її перебування в Чернігові [2, с.79]. Праця складалася з двох частини: перша містила цінні відомості про географію та історію України, а друга – про правову систему, звичаї, побут, населення, розвиток господарства в Лівобережжі, насамперед, на Чернігівщині. Якщо не брати до уваги маловірогідну думку О. Шафонського, що ґрунтувалася на поглядах російського історика В. Татищева, про кавказьке походження українського козацтва, то фактичний матеріал про антропологічний тип українців, побут, одяг, звичаї суттєво збагатив відомості з історії України. Вже наприкінці XVIII праця О. Шафонського була поширена в численних списках, її знали і використовували як джерело у своїх історичних студіях відомі українські дослідники О. Рігельман, Д. Бантиш-Каменський, І. Срезневський, однак спроби надрукувати пам'ятку ще за життя її автора зазнавали невдачі (видана лише у 1851 р. [32]).

Зрештою, наприкінці XVIII – початку XIX ст. були створені статистичні й топографічні описи різних регіонів України, серед них: «Опис міст Азовської губернії 1783 р.», «Історичний та топографічний опис Київського намісництва 1786 р.», «Короткий топографічний опис Новгород-Сіверського намісництва 1787 р.», «Топографічний опис Харківського намісництва 1788 р.», «Скорочений опис Харківського намісництва 1787 р.», «Скорочений опис Малоросійської губернії 1798 р.», «Опис Слобідсько-Української губернії 1802 р.» та ін. Цінність цих праць полягає в тому, що в них акумулювалися значні за обсягом масив даних з історії відповідного регіону, інформація щодо географічних, соціально-економічних і культурних процесів, зокрема, відомості про склад населення, продуктивні сили, ґрунти, ріки, ставки, міста і великі поселення, їх етнічний і конфесійний склад тощо.

Підготовлені різними авторами ці історико-топографічні й статистичні описи були переконливим свідченням формування спеціального інтересу правлячих кіл Росії, чиновників провінційної адміністрації, а також освіченої громадськості до різнопланових описових матеріалів українського походження. Це підтверджували й списки цих праць, які поширювалися в середовищі російського дворянства, української шляхти, а також видання окремих із них, зокрема «Топографічного опису Харківського намісництва з історичною передмовою» (1788) [30]. За якісними показниками ці топографічні пам'ятки не були науково опрацьовані; їх видавці не переслідували будь-яких дослідницьких цілей, а керувалися потребами цільової інформативності, актуальними вимогами часу та політичними завданнями [1]. Але вони стали свідками своєї епохи і демонстрували існуючі на той час знання про українські землі.

На сьогоднішній день опубліковані та введені до наукового обігу більшість історико-топографічних і статистичних описів Слобідської та Лівобережної України, укладених наприкінці XVIII – початку XIX ст. Проте із числа історико-топографічних і статистичних праць, присвячених окремим регіонам Правобережної України, широкому загалу дослідників стали відомі лише описи Київського намісництва, опубліковані Археографічною комісією України в 1989 р. [20], а інші зберігаються в різних архівосховищах України, Польщі та Російської Федерації. Серед останніх на першочергову увагу заслуговує «Опис Волинської губернії 1798 р.», «Топографічний і камеральний опис Подільської губернії» (1800 р.), «Географічний, гідрографічний, топографічний і економічний опис Подільської губернії і до нього атлас» (1806) та ін., фактичний матеріал яких має важливе наукове значення. В цьому переконують, зокрема, описи Подільської губернії, укладені губернським землеміром Карлом Екстером, публікація яких сприятиме суттєвому

розширенню джерельної бази для досліджень соціально-економічних і демографічних проблем історії Правобережної України нового часу. Наступним етапом можна передбачити виявлення і видання найбільш цікавих матеріалів із фондів Хмельницького обласного державного архіву: Подільська губерньська креслярня (Ф.115), Подільська палата цивільного суду (Ф.196), Подільська казенна палата (Ф.226), Подільське губерньське правління (Ф.227), Канцелярія Подільського губернатора (Ф.228), що висвітлюють маловідомі сторони соціального, економічного і культурного життя населення подільського краю.

Описи Подільської губернії губерньського землеміра Карла Екстера були укладені майже відразу після другого поділу Речі Посполитої, коли подільські землі стали об'єктом посиленої уваги з боку російського уряду. Однією з причин цього явища було їх прикордонне розташування, у зв'язку з чим імперській кола, прагнучи до уніфікації загальнодержавного устрою, в ході початкового етапу політики інкорпорації розпочали перегрупування правобережних територій загалом і Поділля зокрема.

З перших днів перебування на території Поділля нова російська влада розпочала вивчення та освоєння краю. Вже в 1793 р. при Головній квартирі військ спеціально виділені чиновники Генерального штабу розпочали вивчення природних і демографічних ресурсів Правобережної України. З'ясовані фіскально-господарські можливості краю вони повинні були викласти на картах з чітким означенням казенних земельних угідь і в описах маєтків [33]. В ході проведення цих робіт докладно вивчалися маловідомі в Росії форми землеволодіння, стан торгівлі спиртними напоями й сіллю, що становила основну статтю державного доходу в імперії та ін.

Серед першочергових завдань, визначених спеціальною урядовою інструкцією, було означено проведення нової лінії кордону і розмежування українських земель відповідно до загальноімперських територіально-адміністративних принципів. Згідно указу Катерини II від 1 травня 1795 р. утворювалися Брацлавська, Волинська та Подільська губернії, а 5 липня цього ж року видано розпорядження генерал-губернатору І.Д. Тутолміну відносно устрою Подільської та Волинської губерній, що мали складатися з 12 й 13 округів відповідно. Згідно з указом губерньським центром було визначено м. Кам'янець-Подільський, а повітовими центрами стали Летичів, Кременець і казенні містечка: Проскурів, Ушиця та Вербоєць. У зв'язку з відсутністю добре облаштованих адміністративних міст округні урядові комісії були тимчасово влаштовані в містечках Грудек (Городок), Зіньків, Старокостянтинів, Базаля, Ямпіль, Дубно [23, №17354, с.729]. Таким чином, повітовими містами новоствореної Подільської губернії стали Летичів, Кременець, Проскурів, Ушиця, Вербоєць, Грудек, Зіньків, Старокостянтинів, Базаля, Ямпіль, Дубно. Щоб не створювати додаткових труднощів, повітові кордони залишалися практично без змін – такими, якими були за часів Речі Посполитої. До того ж вони часто проходили по ріках, що свідчить про існування такого поділу задовго до офіційного. Часто вже існуючий кордон просто фіксували та переносили на папір.

Під час проведення робіт із визначення адміністративних центрів повітів і місць присутствія представники влади констатували занепад економічного життя в частині міст і вказували на приналежність більшості міських поселень до системи приватного землеволодіння, що, в свою чергу, створювало труднощі при влаштуванні нових повітових центрів. Так, у новоствореній Брацлавській губернії губернатор змушений був проживати в Вінниці, оскільки в адміністративному центрі нової губернії не було знайдено належного його статусу житла [15, с.34].

Обов'язок впровадження нової схеми адміністративно-територіального устрою новоприєднаних територій і разом з тим визначення губернських і повітових кордонів цілковито покладалися на місцеву владу на чолі з генерал-губернатором, що давало можливість проводити локальні перегруповування кордонів повітів за проханням їх власників. По можливості, правителі губерній йшли назустріч прохачам, маєтності яких часто потрапляли під юрисдикцію різних повітів, а то й губерній. Хоча адміністративні кордони змінювалися на початковому етапі формування нових губерній, але навіть після офіційного їх затвердження зазначені зміни мали місце.

Після приходу до правління імператора Павла I на території правобережних губерній сталися нові територіальні зміни, а разом з тим й адміністративні. З початком втілення в життя нової територіальної реформи в Правобережжі було створено Подільську, Волинську й Київську губернії «на особливих по правам і привілеям їхнім основах», кожна з яких, а серед них і Подільську, було поділено на 12 повітів. До того ж, згідно до указу Сенату «Про визначення кордонів губерній: Новоросійської, Київської, Мінської, Волинської, Подільської і Малоросійської і про поділ їх на повіти» від 29 серпня 1797 р., повітовий склад губерній визначався за рапортами їх керівників [24, №17117]. Відтак, за розпорядженням генерал-лейтенанта Беклешева, до повітів, що залишалися в складі Подільської губернії (Кам'янецького, Ушицького, Верboveцького, Зінківського, Грудецького, Проскурівського, Летичівського), від розформованої Брацлавської губернії було приєднано Брацлавський, Вінницький, Хмільницький, Літинський, Гайсинський, Тульчинський, Бершадський і Могилівський повіти, а від Вознесенської – Ольгопільської та частина Тираспольського, Богопольського й Єленського. Центрами повітів ставали Кам'янець-Подільський, Ушиця, Проскурів, Летичів, Брацлав, Літин, Вінниця, Гайсин, Ямпіль, Могилів, Ольгопіль, Єленськ. Після такого перегруповування північний кордон губернії «став близьким до кордну Подільського воєводства з Волинським та Київським» [17, с.36]. Воднораз, Поділля втрачало частину своїх територій, яким належало відійти до Волинської губернії.

Але навіть після закінчення цих перегруповань територіальній устрій Подільської губернії не залишався сталим і певні корективи вносилися до їх повітового складу. Так, через незручність розташування судових установ у приватновласницькому містечку Ямполі, у січні 1798 р. вони були перенесені до містечка Цекинівки, але при цьому зберігалася стара назва повіту [25, №18317]. Однак, невдовзі, внаслідок значного паводку на р. Дністер, Цекинівка була затоплена і спустошена, після чого адміністративні служби були остаточно переведені до м. Ямпіль [22, с.587].

1802 р. внаслідок втілення в життя нової адміністративно-територіальної реформи Подільська губернія вже мала зовсім інший вигляд, оскільки від неї було передано частину повітів до складу Волинської та Київської губерній, а власне до неї приєднано частину території Вознесенської губернії. Унаслідок цього Подільська губернія складалася з Кам'янець-Подільського, Ушицького, Проскурівського, Летичівського, Літинського, Вінницького, Брацлавського, Гайсинського, Ямпільського, Ольгопільського і Вагтівського повітів. При новому територіальному поділі Грудецький, Зінківський та Верboveцький повіти було скасовано, а їх території розподілено між Проскурівським, Летичівським, Кам'янецьким і Ушицькими повітами, а новоприєднані Бершадський та Тульчинський повіти віднесено частково до Брацлавського, Гайсинського, Ямпільського й Ольгопільського. При цьому площа Подільської

губернії значно зменшилася порівняно з 1797 р., але кількість її населення змінилась несуттєво.

Однак і цього разу розмежування кордонів між губерніями Правобережної України завершено не було. На початку травня 1804 р. вийшов черговий імператорський указ, яким покладалося зобов'язання губернським правлінням регіону приступити до розмежування кордонів [12, Арк.149]. Результати виконаних робіт були відбиті у новому штатному розписі, за яким у складі Подільської губернії було сформовано 12 повітів: Балтський, Брацлавський, Вінницький, Гайсинський, Кам'янецький, Летичівський, Літинський, Могилівський, Ольгопільський, Проскурівський, Ушицький і Ямпільський [14, с.270].

Реалізацією масштабних завдань щодо адміністративно-територіального устрою Правобережжя займалися губернські правління і спеціально створені при них межові експедиції, а загальною координацією робіт забезпечувала межова канцелярія урядового сенату. Межові експедиції наділялися повноваженнями дотримуватися не тільки існуючого до того розмежування, але й при з'ясуванні можливостей кращого облаштування вносити зміни за обов'язковою згодою зацікавлених сторін і роз'ясненням їх причин. Штати губернських межових експедицій були невеликими і включали губернського землеміра, двох землемірів, трьох помічників і по одному помічнику на кожний повіт. Безпосередні роботи виконувалися під наглядом губернаторів, губернських прокурорів губернськими та повітовими землемірами, які формувалися і очолювали межові експедиції. Для виконання всіх важких фізичних робіт залучалися, як правило, кріпосні селяни і нерідко рядовий склад військових. Усі фінансові витрати та межування здійснювалися за рахунок місцевих бюджетів [31, с.68].

Безпосереднє межування території правобережних губерній здійснювалося за наступною схемою. Спочатку видавався імператорський указ про розподіл чи межування губернії та повітів, на підставі якого видавалися укази Сенату про штати відповідних адміністративно-територіальних одиниць [24, №17702] і детальні інструкції генерал-губернаторам [28, №21366], губернаторам, казенним палатам, межовим конторам [27, №20219; 26, №19293], землемірам [26, №19478] і прокурорам [24, №18119]. Отримавши височайші повеління, губернатори проводили особисті об'їзди довірених їм територій і за результатами оглядів вносили імператору пропозиції про можливе конкретне розмежування, на підставі яких імператор приймав своє рішення щодо відповідних заходів.

Паралельно із роботами щодо адміністративно-територіального устрою губернськими і повітовими чиновниками проводилась діяльність щодо збору інформації про історичне минуле подільського краю. Зокрема, поштовхом у цьому напрямку послугувався наказ Сенату від 16 липня 1797 р. подільському губернаторові щодо підготовки і подання до столиці історичних відомостей про міста Подільської губернії [19, арк.1-2].

У 1798 р. загальне керівництво робіт по адміністративно-територіальному устрою Подільської губернії очолював подільський губернський землемір Карл Андрійович Екстер. Він народився в 1773 р. у дворянській родині, а його дід або прадід, ймовірно, були вихідцями з прибалтійських земель, а можливо Швеції. У 1790 р. юнак вступив на службу до лейб-гвардії Преображенського полку і в тому ж році в званні поручника брав участь в поході проти шведів, але безпосередньої участі в бойових діях не брав. У 1791 р. К. Екстер призначається Сенатом у межовий департамент, де працював у креслярському відділі. Його служба виявилась досить успішною: отримав чин титулярного радни-

ка і у 1798 р. призначається на посаду землеміра Подільської губернської межової експедиції [9, арк.902].

Прибувши до адміністративного центру губернії Кам'янець-Подільського, К. Екстер, відповідно до своїх посадових обов'язків, очолив проведення робіт з межування території Подільської губернії та її повітів, а також займався вивченням її географічних і кліматичних умов, збором інформації про її населення. На підставі зібраних матеріалів він уклав «Топографічний і камеральний опис Подільської губернії» (1800 р.), який найвірогідніше ліг на стіл тодішньому правителю краю. Саме цей документ став першим статистичним описом Поділля після його входження до складу Російської імперії, а в подальшому був основою для підготовки аналогічних документів.

З приходом на імператорський престол Олександра I роботи з межування губерній і повітів Правобережної України активізувалися і набули більш системного характеру. Контроль за виконанням робіт із прокладення нових межових ліній в Подільській губернії став одним із провідних напрямів службової діяльності К. Екстера. Зазначимо, що, згідно штатного розпису Подільської губернії (1804 р.), посада губернського землеміра відносилася до штату канцелярії губернського правління і його платня становила 500 руб. на рік, тоді як повітові землеміри отримували зарплатню в розмірі 300 руб. [10, арк.6]. Для належного забезпечення межування подільський землемір займався підбором надійних помічників губернського землеміра в кожній із повітів губернії. Так, за його поданням у 1802 р. на посаду землеміра Кам'янецького повіту був призначений В. Рудяцький, Вінницького – А.Мешков, Летичівського – М.Коленков, Ушицького – П.Степанович, Проскурівського – І.Боярський та ін. [8, арк.848].

У 1804 р. здійснено перший етап робіт із межування між Київською і Подільською губерніями, що проводився спільною комісією на чолі з київським і подільськими губернськими землемірами. Початковим пунктом кордону між ними стало устя р. Ятрань, що впадала в річку Синюху, де він також сходився з кордоном Херсонської губернії. На тому місці 21 червня 1804 р. встановлюється межовий стовп і викопуються з обох боків ліній кордону губерній межові ями, в які закладалися по 5 каменів і вугілля [7, арк.1; 31, с.76]. Однак, при подальшому межуванні між губерніями виявилися деякі суперечності, зумовлені необхідністю дотримання принципу «прямої лінії», внаслідок чого потрібно було розділяти майже навпіл між губерніями низку населених пунктів, зокрема села Покотилове, Лашчево, Лебединку, Завидовку, Полонисте, Перегонівку, що до того входили до Подільської губернії і переважно належали графу Потоцькому, а за новим межуванням переходили до Київської губернії [12, арк.257]. Крім того, від Подільської до Київської губернії переходило с. Погоріле, з чим не погоджувалися подільські губернські чиновники, оскільки такі зміни зумовлювали не лише порушення дворянських прав, але й вимагали ретельного обліку мешканців для внесення змін для їх подальшого оподаткування. Ритмічність роботи порушували також вимушені зміни членів межових комісій через їх хворобу [13, арк.268, 252, 255]. Тому проведення межування між Київською і Подільською губерніями затягнулося до кінця жовтня 1804 р., коли через ускладнення погодних умов (вдарили морози і впав сніг) усі польові роботи довелося призупинити. Але під керівництвом губернських і повітових землемірів була продовжена фіксація на планах необхідних позначень і створення генеральних карт Київської та Подільської губерній [31, с.78].

Втім, у травні 1805 р., відповідно до рішення урядового сенату, роботи з розмежування Київської і Подільської губерній в районі

Брацлавського повіту були продовжені. Загальний контроль за виконанням постанови здійснювали подільський губернський землемір К. Екстер [12, арк.225] і київський губернський землемір Масловський [31, с.77]. Упродовж травня – червня 1805 р. усі намічені роботи з розмежування обох губерній були виконані, в результаті чого Подільська губернія набула форми продовгуватого неправильного трикутника, протяжність кордонів якого складала 1013,5 км [18, с.115]. Успішне виконання цих робіт дали підстави К. Екстеру ініціювати нагородження найкращих своїх помічників. Так, у 1804 р. він звернувся з клопотанням до подільського губернатора В. Чевкіна винагородити за сумлінну працю по зняттю планів міст і містечок губернії брацлавського повітового землеміра М. Пачета, проскурівського повітового землеміра, студента І. Боярського і балтського повітового землеміра, студента С. Липинського [9, арк.1071]. В 1807 р. К. Екстер порушив клопотання перед губернатором щодо надання землеміру Кам'янецького повіту В. Рудницькому чергового чину, в якому йому було відмовлено «через неперед'явлення про дворянство його належних свідчень» [11, арк.14]. Дозволимо припустити, що рапорт К. Екстера щодо підвищення в ранзі В. Рудницького губернатор все-таки задовольнив, що дозволило йому невдовзі посісти посаду подільського губернського землеміра, залишивши по собі опис Подільської губернії (1819 р.).

Описи Поділля К. Екстера, як історичне джерело, залишаються маловідомим загалом дослідників, хоча містять цінну інформацію про географічні умови краю, його соціально-економічний розвиток, розміщення та соціальну структуру населення, наприкінці XVIII – початку XIX ст. По суті вони визначили вектор статистичних та історико-географічних досліджень, що домінували протягом усієї першої половини XIX ст. Тож вивчення та наукова публікація всіх відомих на сьогодні описів подільського краю дозволять суттєво розширити джерельну базу дослідження історії регіону й заповнити суттєву прогалину в джерельній базі нової історії України.

Перший крок у цьому напрямку був зроблений українським істориком М. Карачківським, який в часопису «Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві» за 1928 р. надрукував опис Поділля губернського землеміра В. Рудницького (1819 р.) [16, с.96-11]. Дослідник висловив припущення, що цей документ призначався для докладного ознайомлення російських чиновників з новими землями імперії і назвав його «матеріалом першорядної ваги для історика, що досліджує ті часи тепер» [16, с.99]. У 2005 р. цей документ було перевидано, чим фактично повернуто широкому читацькому загалу і сучасному поколінню істориків і краєзнавців. На жаль, упорядники цього видання змовчали про перше видання цього опису і без належних підстав констатували, що опис Поділля В. Рудницького «є значнішим за обсягом та змістовнішим» [21, с.4], ніж опублікований тоді ж опис Поділля К. Екстера із фондів Державного архіву Хмельницької області (ДАХМО). Поза увагою видавців і упорядників цього видання залишилися списки іншої редакції цього документу, датовані 1806 р., що зберігаються в архівосховищах Санкт-Петербурга.

Вивчення і порівняльний аналіз різних списків цього документа дають підстави вважати опис Поділля К. Екстера 1800 р. стислим звітом губернського землеміра тодішньому керівнику краю, в якому узагальнювався величезний масив різнопланової інформації і даних, зібраних під час обстеження та межування Поділля. Цим губернатором міг бути О.Є. Юзефович або і К.І. Тензен, який 17 квітня 1800 р. посів цю посаду. Інший опис Поділля К. Екстера, датований 1806 р., містив

більш розгорнуту характеристику краю, карти Подільської губернії, усіх її повітів і плани повітових міст, таблиці зі зведеними статистичними даними. Він був поданий подільському губернатору В. Чевкіну, а інший його список, імовірно, був направлений до урядового сенату. Згодом ці два списки опису Поділля потрапили до архівосховищ Санкт-Петербурга. Водночас, усі зібрані матеріали та дані (тисячі сторінок первинних статистичних документів), на яких базувався опис Поділля К. Екстера 1806 р., були вивезені з губернського центра до Києва [16, с.96] і сьогодні зберігаються в фондах Центрального державного архіву України в м. Києві (ЦДАУК). Відтак, маємо підстави стверджувати, що саме К. Екстер, в силу його посадових обов'язків, започаткував на межі XVIII–XIX ст. системний збір інформації про соціально-економічні, кліматичні та топографічні характеристики Поділля, а укладені ним описи стали взірцем для всіх наступних авторів документів подільного роду, серед яких був також В. Рудлицький.

Сьогодні в архівосховищах Росії та України зберігається кілька списків опису Поділля К. Екстера. Один, датований 1800 р., знаходиться в фондах ДАХМО [29, арк.1-12], а інші – зберігаються в Санкт-Петербурзі: один, в Російському державному історичному архіві (РДІА), а другий – у Відділі рукописів Російської національної бібліотеки (ВР РНБ) [3; 4]. Копія цього документу (мікрофільм) із фондів РДІА свого часу була передана до ЦДАУК, а копія з ВР РНБ – в фонди історико-архітектурного заповідника в м. Кам'янець-Подільський [5]. Кожний з описів подільського губернського землеміра як 1800 р., так і 1806 р. містив вкрай важливий масив різнопланової інформації і статистичних даних щодо подільського регіону, якими володіли і послуговувалися на початку XIX ст. у службових цілях російські урядовці та губернські й повітові чиновники.

Описи Поділля губернського землеміра Карла Екстера 1800 і 1806 рр. – проливають світло на становище краю, коли після другого (1793) і третього (1795) поділів Речі Посполитої, до Росії було приєднано Київське, Брацлавське і Подільське та східну частину Волинського воєводства; розпочався глобальний за характером і наслідками процес поглинання великого регіону в державний і соціальний організм найбільшої у світі, на той час, держави.

Перший з них, що зберігається у фондах ДАХМО, мав назву «Топографічний і камеральний опис Подільської губернії». Він нараховував 12 аркушів, списаних з обох сторін і призначався для подільського губернатора. Опис починався детальним відтворенням географічного становища краю. Насамперед, автор відзначив надзвичайно родючу землю, що без додаткового внесення добрив могла в значній кількості родити жито, пшеницю, ячмінь, овес, гречку, просо, горох, чечевицю, льон, мак, а також кукурудзу, тютюн, аніс, дині і гарбузи. Конститував наявність у більшості повітів губернії обширних лісів, дерева яких (дубова, грабова і липова) була придатна для будівництва суден. Також К. Екстер детально описав подільські річки, зокрема, звернувши увагу на те, що мілини і пороги, як і греблі маїнів, ускладнювали судноплавство, тоді як деревина із Галичини і областей Отаманської Порти сплавлялася безперешкодно [6, арк.3 зв.-4].

За спостереженням автора, головну роль в економічному розвитку краю відігравало хліборобство, що було основним заняттям місцевих жителів. Селяни обробляли землю за допомогою двоколісних плугів з одним великим залізним сошником або лемешем і використовували для польових робіт, а також для переїздів і перевезення вантажів волів, які компенсували нестачу коней. Автор опису також відзначав зацікавленість місцевих мешканців у розведенні бджіл, для чого вико-

ривувалися невеликі вулії з одним дном, отримуючи щорічно від кожного з них 15–30 фунтів меду [6, арк.6].

Далі К. Екстер схарактеризував розвиток торгівлі на Поділлі. Він відзначив, що її головними центрами були губернське місто Кам'янець-Подільський і повітове місто Могилів. Він спостеріг, що купецтво Подільської губернії складало переважно євреї та декілька вірменських і грецьких родин, які вивозили місцеву продукцію для продажу до Волинської, Київської й Новоросійської губерній, Пруссії, Австрії та османських володінь. Також автор уточнив, що до Галичини, Угорщини, Німеччини і Пруссії з Поділля вивозили худобу і свині, пшеницю, ячмінь, мед, віск, аніс і поташ; тоді як до Молдавії експортувалися пшениця і ячмінь, а в зворотному напрямку доставлялися сіль, бакалія, прянощі, італійські вина і турецькі товари [6, арк.8].

Чільне місце в описі К. Екстера приділяється аналізу промислового розвитку краю. Зокрема, відзначається, що «міщани займалися ремеслами і рукоділлям по цехам» (названо усі 18 цехів), а також було схарактеризовано діючі на той час в регіоні 12 фабрик і 26 заводів із зазначенням їх місцезнаходження, власників та виготовленої продукції, «не враховуючи винокурень, пивоварень і целюляних заводів, що знаходяться майже у всіх селищах взагалі» [6, арк.8зв.-10зв].

Детально автор зупинився на характеристиці територіального устрою краю. Насамперед, він зауважив, що губернія поділяється на 12 повітів і назвав усі міста та містечка кожного із них. Також К. Екстер повідомив, що всі міста Подільської губернії, за виключенням Кам'янця-Подільського, Могилева, Балти, Ольгополя й Цекінівки, до їх перетворення в казенні міста перебували в старостостинській власності окремих шляхтичів, а більшість їх мешканців займалася «хліборобством і роботою», а євреї – відкупом оренди, різними промислами і ремеслами [6, арк.12-12-зв]. На завершення, він вказав загальну площу новоствореної Подільської губернії – 3.364.640 десятин і загальну кількість населення – понад 1 млн. осіб. [6, арк.12зв].

Інший опис Поділля, датований 1806 р. (зберігається у фондах РДА і ВР РНБ), мав назву «Географічний гідрографічний топографічний і економічний опис Подільської губернії і до нього атлас». Від першого документа він вирізняється більшим обсягом – 135 аркушів, наявністю змісту, кількох зведених відомостей про загальну площу окремих повітів і губернії загалом, кількості їх мешканців і платників податків серед них та ін., картами Подільської губернії та її повітів, планами усіх повітових міст, що були виконані у кольорі.

Опис відкривала преамбула, адресована подільському цивільному губернатору В.І. Чевкіну, який займав цю посаду в 1801–1808 рр. У ній автор сформулював головний мотив написання своєї праці: «Ваша Високість забачала, щоб я відзначився: і це стало причиною що поклали на мене складення Топографічного опису». Припускаємо, що ця пропозиція надійшла К. Екстеру від подільського губернатора в 1801 р., на що, зокрема, вказував сам автор: «Підбадворений вашим протегуванням підношу цей мій твір, здобуток п'ятирічної праці, вашій Високості» [6, арк.1]. Принципове значення в плані об'єктивності викладу матеріалу мала заувага автора про бажання «зробити свій твір по можливості приємним для читачів, уникаючи його прикрашення мріями й увяленнями» [4, арк.1]. Про свій намір зробити твір «приємним для читання, не відхилиючись від істини і предмета» автор наголосив також у невеликій передмові [4, арк.3].

У першій главі основної частини документу автор описав географічні умови краю, адміністративно-територіальні перетворення на

його теренах й схематично окреслив найголовніші віхи історії. Він, зокрема, слушно спостеріг, що від давніх часів територія Поділля була ареною «кровопролиття, набігів і пограбувань», які спустошили цей край, а «деякі міста татари і турки знищили вогнем і перетворили на пустинні степи» [4, арк.2]. Водночас, у зведеній «Відомості про кількість землі квадратної міри в повітах Подільської губернії» було враховано територіальні зміни, що відбулися під час межування її повітів і зовнішніх кордонів [4, арк.5]. К. Екстер докладно описав усі водні комунікації губернії, зокрема констатував складнощі судноплавства по найголовнішій з них – річці Дністер, чому заважали мілини і броди. Водночас він підкреслив, що сучасне судноплавство на річці розпочалося у 1801 р. і здійснювалося поромами і полубарками в напрямку Одеси до Акерманської затоки [4, арк.18]. За інформацією автора опису, води Дністра були переповнені приємною на смак рибою, серед якої: «осетри, чечуги чи стерлядь, севрюги, соми, вирезуби, щуки, окуні, лині, плотва, коропа, міні, марени, салакуші, лящі, в'юни, карасі, йоржі, хвати» [4, арк.22].

Важливе значення для вивчення історії Поділля мала соціальна і демографічна характеристика місцевого населення. Автор констатував переважання українців, які походили із «давніх племен слов'янських русів, сарматів і полян», поміж яких в містах і містечках проживало чимало євреїв, а в Кам'янці-Подільському і Могилеві «декілька вірмен і греків». Водночас констатував, що місцеве дворянство в основному складалося з етнічних поляків й чиншових шляхтичів, а серед купців та міщанства краю переважали євреї, які проживали в містах і містечках і контролювали торгівлю імпортними товарами, займалися ремеслами, шинкували по корчмам, орендували земельні господарства тощо. Торгівля ж сільськогосподарськими продуктами знаходилась в руках місцевих землевласників [4, арк.27-28].

Майже половину загального обсягу опису Поділля К. Екстер присвятив характеристиці економіки краю, головне місце в якій посідало сільське господарство. В останньому ж помітно переважало землеробство, що, за його спостереженням, було головним заняттям місцевого населення. Серед культур, що висівали селяни, автор називає жито, пшеницю, гречку, овес, ячмінь, горох, чечевичу, боби, квасолю, кукурудзу, коноплі, просо, льон. Він також відзначив чималу зацікавленість їх у вирощуванні городини, квітів, прянощів, виноградників, садових дерев (серед яких відзначив грецькі горіхи і шовковичні дерева), а також у розведенні бджіл [4, арк.37-39]. Автор помітив велику популярність серед подолян тютюну, а відтак інтерес до його вирощування, внаслідок того, що «дворяни, купці, міщани і селяни, в цілому, за виключенням старообрядців або як називали тут піліпонів, палять його а деякі нюхають» [4, арк.41-42].

Чималий інтерес для дослідників економічного розвитку Поділля становить інформація щодо розвитку фабрично-заводської промисловості, ремісничого виробництва і торгівлі. Більш докладно, ніж в описі 1800 р., К. Екстер розповів про поширені серед населення, переважно в провінції і частково в губернському центрі, різноманітних ремесел, продукція яких знаходила попит на місцевому ринку. Цілоком слушно підмітив, що гальмівним чинником подальшого розвитку фабрик і заводів у регіоні була відсутність «умілих фабрикантів і купців-капіталістів», але висловив припущення, що «нова постанова щодо євреїв частково обіцяє їх прирощення» [4, арк.49].

Одну із глав «Опису Поділля» К. Екстер присвятив характеристиці торгівлі та ярмарків. Приєднання подільського краю до Росії, на

його переконання, забезпечило внутрішній і зовнішній спокій в регіоні та забезпечило «квітучий стан» його торгівлі. Він вкотре зауважив, що торгівля «зарубіжними товарами» відбувалася в губернському центрі й Могилеві та контролювалася переважно євреями, а також вірменами і греками. Характер торговельних зв'язків Поділля із зарубіжними країнами та іншими регіонами імперії свідчив, що на початку 1800-х рр. значно більшої ваги почав набирати південний напрям. Він забезпечувався поставками товарів по Дністру, а також новими торговельними трактами на південь, до чорноморських портів. Важливу роль в організації зовнішньоекономічних зв'язків і митних зборів для російських скарбниць відігравали дві митниці й два карантини. Останні, як показав К. Екстер, розташовувались на зовнішніх кордонах Подільської губернії: одна з карантином поблизу міста Могилів, а друга з карантинною у селі Ісаківні поблизу місця впадіння Збруча в Дністр [4, арк.62].

Зрештою, описи Поділля Карла Екстера 1800 і 1806 рр. залишаються сьогодні важливим історичним джерелом з історії України кінця XVIII – початку XIX ст. Насамперед, вони є яскравим свідченням колоніальної політики Росії в Правобережжі, у чому переконує чітка фіксація в них стану доріг для пересування російських військ до кордонів імперії, річок для цивільного і військового судноплавства, природних копаєлин, характеристика розвитку міст й містечок Поділля, що незабаром мали стати місцем дислокації вояків імперії. Ці джерела відкривають широкі можливості для вивчення кліматичних і географічних особливостей регіону. Крім того, їх свідчення дозволяють скласти досить повне уявлення про соціально-економічне, культурне і релігійне становище населення краю й деякі епізоди його життя.

Список використаних джерел:

1. Бондаренко І. Джерельна евристика топографічних матеріалів та їх археографічне освоєння вітчизняними науковими установами та товариствами протягом XVIII–XX ст. // II Міжнародний науковий конгрес українських істориків «Українська історична наука на сучасному етапі розвитку». Кам'янець-Подільський, 17-18 вересня 2003 р.: Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство, Інститут історії України НАН України, Кам'янець-Подільський державний університет, Світова наукова рада при Світовому Конгресі Українців. Ред.: Любомир Винар, Олександр Завальнюк. – Кам'янець-Подільський; Київ; Нью-Йорк; Острог: Вид-во НауОА, 2005. – Т.1. – С. 85-93.
2. Гапєнко А.А. Описи Чернігівського намісництва як історичне джерело // V Всеукраїнська конференція «Розвиток історичного краєзнавства в контексті національного і культурного відродження України» (жовтень 1991 р.). Тези доповідей і повідомлень. – Київ–Кам'янець-Подільський, 1991. – С. 79-80.
3. Географическое гидрографическое топографическое и экономическое описание Подольской губернии и к оному атлас сочинено подольским губернским землемером Экстером 1806 года // РГИА. – Ф. 1350. – Оп. 312. – Д. 316 (ч.3); РНБ. – F – IV. – № 605, инв. 5215.
4. Географическое гидрографическое топографическое и экономическое описание Подольской губернии и к оному атлас сочинено подольским губернским землемером Экстером 1806 года // РНБ. – F-IV. – № 605, инв. 5215.
5. Географическое гидрографическое топографическое и экономическое описание Подольской губернии // ЦДАУК. – Мф. 11. – Оп.1. – Спр.166. – 643 кадри (з ЦГИА СССР. – Ф.1350. – Оп.312. – Ед. Хр.316 (ч.3).
6. Державний архів Хмельницької області (далі – ДАХМО). – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 2.
7. ДАХМО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 19.
8. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 199.
9. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 338.
10. ДАХМО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 339. – Арк. 6.

11. ДАХмО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 465. – Арк. 14.
12. ДАХмО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 9. – Т. 1.
13. ДАХмО. – Ф. 227. – Оп. 1. – Спр. 9. – Т. 2. – Арк. 268, 252, 255.
14. Державний архів Хмельницької області. Путівник / За ред. І.В. Гарнаги, А.І. Мецишина, Ц.М. Фірінштейн. – Львів: Каменяр, 1964. – 304 с.
15. Жукович П.Н. Управление и суд в Западной России в царствование Екатерины II. // Журнал Министерства народного просвещения. – Ч. LI. – СПб., 1914. – С. 34.
16. Карачківський М. Опис Поділля з 1819 року (Рудницького В. до історії Поділля початку XIX в.) // Студії з історії України науково-дослідної кафедри історії України в Києві. – К., 1928. – Т. 3. – С. 96-111.
17. Крикун М. Административно-территориальное устройство Правобережной Украины в XV–XVIII вв.: Границы воеводств в свете источников. – К.: АН України, Ін-т укр. археографії, 1992. – 152 с.
18. Нариси з історії Поділля: На допомогу вчителю / Авт.: А.В. Баженов, І.С. Винокур, С.К. Гуменюк та ін. – Хмельницький: Облопіграфвидав, 1990. – 327 с.
19. О доставлении исторического описания городам Подольской губернии Сенату 16 июля 1797 г. // ДАХмО. – Ф.227. – Оп.1. Додатковий. – Спр.2.
20. Описи Київського намісництва 70–80 років XVIII ст. – К., 1989.
21. Описи Подільської губернії (1800 та 1819 pp.) / Упоряд. Ю.С.Земський, В.В.Дячок. – Хмельницький, 2005. – 106 с.
22. Орловський М. Историческое описание уездного города Балты Подольской губернии // Подольские епархиальные ведомости. – 1864. – №5.
23. Полное Собрание Законов Российской Империи (Далі – ПСЗРИ). – Т. XXIII. – №17354. – С. 729.
24. ПСЗРИ. – Т. XXIV.
25. ПСЗРИ. – Т. XXV. – №18317.
26. ПСЗРИ.. – Т. XXVI. – № 19478.
27. ПСЗРИ.. – Т. XXVII. – №20219;
28. ПСЗРИ. – Т. XXVIII. – №21366.
29. Топографическое и камеральное описание Подольской губернии 1800 года // ДАХмО. – Ф. 115. – Оп. 1. – Спр. 2.
30. Топографическое описание Харьковского наместничества с историческим предведомоением о бывших в сей стране с древних времен переменах, взятым к объяснению деяний и хронологии из татарской истории Баядурхана-Абулгадзи, российской истории князя Щербатова, начертания европейской истории Готфрида Ахенвала, и политической истории Самуила Пуффендорфа. – М., 1788. – 61 с.
31. Філінюк А.Г., Ігнат'єва Т.В. Торговельно-економічні зв'язки Правобережної України в умовах інкорпорації та геополітики Російської імперії (кінець XVIII – 50-ті роки XIX століття). – Кам'янець-Подільський: Кам.-Под. держ. ун-т, ред.-вид. відділ, 2006. – 316 с.
32. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малая Россия, из частей коей наместничество составлено, сочиненное действительным статским советником и кавалером Афанасием Шафонским / Изд. М. Судненка. – К., 1851.
33. Шандра В.С. Генерал-губернаторства в Україні: XIX – початок XX століття. – К.: НАН України, Ін-т історії України, 2005. – 427 с.

History of creation is examined at the end of XVIII – to beginning of XX item by podilskij province a land-surveyor Charles Eksternom descriptions of Podillya, determined them scientific value as a historical source from history of Right-bank Ukraine.

Key words: Charles Ekster, land-surveyor, description of Podillya, Right-bank Ukraine, historical source.

Отримано: 12.05.2010